

Kulin Ferenc

Frontvonalak a nyelvi háborúban – egykor és ma

■ Idestova 250 éve – Sajnovics János a finnugor nyelvrokonságot dokumentáló munkájának megjelenésével (1770) – kezdődött az a szenvedélyes polémia íróink, tudósaink és politikusaink között, amely gyakran engesztelhetetlenül gyűlölködő szembenálló táborokra osztotta írástudóinkat, függetlenül attól, hogy mikor mi volt a nyelvi háború konkrét tétje. Ha arra gondolunk, hogy ezt megelőzően a protestáns–katolikus hitvitákkal kezdődő s a hatalmi pozíciókért folyó, kíméletlen versengéssel folytatódó felekezeti harcok is éppen negyed évezredig tartottak, s azok elcsitulával nyelvészeink azonnal új hadiállapotot jelentettek be, talán egy alaposabb vizsgálódást is indokoló társadalomlélektani jelenségről is beszélhetünk. Az energiamegmaradás fizikai törvényének analógiájára én ezt a „kulturális konfliktusállandóság” törvényének nevezném. Arra utalok ezzel, hogy nemcsak a rivalizáló hatalmak között, hanem a politikailag egy térbe zárt közösségeken belül is működnek azok a polarizáló erők, amelyek – ha megsemmisíteni nem akarják is ellenfelüket – egymás legyőzésére szerveződnek, s amelyek a vallás, a tudományok, a művészetek tárgyaiban nem feltétlenül célt, sokkal inkább pozíciójuk megerősítésére szolgáló eszközt látnak. Nem azt jelenti ez, hogy a kulturális (nyelvi) céloknak nem volna önértéke, s hogy elvileg ne lehetne közöttük racionális értékrendet teremteni, csupán azt, hogy azok ritkán fogalmazódnak meg egyértelműen a maguk tárgyyszerűségében, s többnyire olyan irracionális hullámzásokat és örvényléseket generálnak a szellemi közéletben, amelyek olykor magukkal ragadják a művészeket és tudósokat is. A nyelvi háború évszázadaira visszatekintve megállapíthatjuk, hogy e hullámzások és örvénylések között vannak olyanok (például a „jottisták” és az „ipszilonisták” vitája, a nyelvújítás csatározásai, a népiesség és a „fentebb stíl” ütközete), amelyeknek „élettartama” – jóllehet tudománytörténeti nézőpontból lezárhatatlanok – néhány esztendőre vagy évtizedre korlátozódik; de vannak olyanok is, amelyeknek sodrásával vagy szívó hatásával szemben a politikai rendszerek sem bizonyulnak kellően

szilárdnak. Miután mindmáig a finnugor nyelvrokonság témája látszik ilyen elévülhetetlen *casus bellinek*, értelmezésére nagyobb teret szánok. Előbb azonban a nyelvi háború két olyan ütközetének emlékét idézem fel, amelyeknek politikai érdekű tanulságai is vannak.

Viták a magyar nyelv államnyelvvé tételéről

1844-ben, amikor a pozsonyi országgyűlés államnyelvként iktatta törvénybe a magyar nyelvet, egyszerre zárult le a kulturális érdekű nyelvi háborúnak a XVIII. század végével kezdődő szakasza, s lépett új korszakába a nyelvi nacionalizmusok politikailag motivált ádáz küzdelme, amely előbb a világsi katasztrófához, majd Trianonhoz vezetett, s amelynek a jelenünket is meghatározó következménye, hogy a kelet-közép-európai nemzeti érdekeknek nincs hatékony közös képviselője a mindenkori nagyhatalmi törekvésekkel szemben. Ez a megállapítás semmiképpen nem elmarasztalása a reformkor nyelvpolitikai programjának, pusztán a kultúra és a politika modern kori kölcsönhatásának hosszú távon működő, rendkívül bonyolult törvényszerűségeire figyelmeztet. Éppen azért, hogy a két évszázaddal ezelőtti nemzeti megújulás tragikus fejleményeket is érlelő folyamatában ne a dühöngő nacionalizmusok szerepét tekintsük minden rossz ósokának, számításba kell vennünk a nyelvi program minden észelvű és emocionális indítékát. Emlékeznünk kell arra, hogy a magyar nyelv közéleti „mozgásterének” kitágítását a kezdetekben merőben pragmatikus megfontolások indokolták. Ilyen volt Bessenyei György érvelése, mely szerint „Minden nép a maga nyelvén lett tudós, idegenen sohasem”, de gyakorlatias elvet követ Hajnóczy József is, amikor – a XVIII. század végén – ekként fogalmazza meg az államnyelv funkcióját:

„Ami mindeddig legjobban gátolta iparunkat, valamint a művészet és a tudomány művelését, az az a körülmény volt, hogy Szent István óta az államélet minden területén az idegen római nyelvet vezettük be... Ha ha-

zai nyelvünket vezetjük be minden hatóságnál, nálunk is, mint más országokban, nagyobb műveltséghez jut valamennyi osztályhoz tartozó; a szabadság szelleme járna át minden életsorsú embert. Szilárdabb lesz a polgári egység, sőt egyre jobban megerősödik, hiszen külföldiek nehezebben tudnak majd parancsolni nekünk.”¹

Semmi nyoma nincs még ezekben a programtörédekben annak a morális pátosznak és érzelmi túlfűtöttségnek, amely majd a reformkori (romantikus) nemzeti eszmét, illetőleg nyelvszemléletet fogja jellemezni, s amelyet ma is divatos liberális ideológiák a nacionalizmus lélektani sajátosságaiként tartanak számon. Jegyezzük meg: ha jóhiszeműen teszik is ezt, a felületesség cseppet sem bocsánatos bűnét követik el, hiszen nincs semmi olyan pszichológiai törvényszerűség, amely ok-okozati összefüggésre utalna a nemzeti nyelv romantikus kultusza és a militáns nacionalizmus indulatkitörései között. Mert igaz ugyan, hogy a kultikus nyelvszemlélet egykori és mai megnyilatkozásai nagy felületen érintkeznek olyan – a nemzeti történelemről és a nemzeti karakterről kialakított – tudománytalan, irracionális teóriákkal, amelyek szerves részét alkotják a nacionalizmus ideológiájának, csak hogy éppígy igaz az is, hogy – miként azt például Széchenyi István életműve bizonyítja – a nemzeti múlthoz és nyelvhez kapcsolódó érzelmeknek már-már vallásos/misztikus regisztere tökéletes összhangban lehet a legjobban: racionálisan is megalapozott történelmi tudattal és felelősségteljes politikusi magatartással.²

Vonjuk le a tanulságot: a nyelvszemléleti racionalizmus és irracionálizmus szembenállásának nincs nyilvánvaló pszichológiai alapja, és politikai következményeiről sem fogalmazhatunk meg fellebbezhetetlen igazságot. Hogy összeurópai nézőpontból mik voltak a nemzeti nyelvek államnyelvi pozíciójáért folytatott küzdelmek pozitív és negatív folyamányai, annak végső mérlegét még ma, a XXI. század elején sem lehet megvonni. Belül vagyunk egy nagy civilizációs korszakon, s ezért a nyelvpolitikai mozgalmak értékét és értelmét nem teoretikus viták, hanem a modernitás világtörténelmi „projektjének” alakulása fogja eldönteni. Némi eurosovinizmussal megkockáztatható a jóslat, mely szerint a nemzeti nyelveket és kultúrákat megóvó, azaz a közösségek spirituális karakterét, szellemi autonómiáját a politikával szemben is működtetni képes európai modell nem válik „versenyképtelenné” a nyelvi homogenitást megvalósító posztmodern birodalmi modellekkel szemben. Ám ha a jövőt illetően nem nyilatkozhatunk is teljes bizonyossággal, s ezért jó reményeinkre és optimista prognózisainkra kell hagyatkoznunk, a magyar nyelv államnyelvi státuszáért folytatott küzdelem politi-

kai indítékairól zajló történelmi vitákban minden okunk megvan arra, hogy igazolható, határozott álláspontot képviseljünk. Mégpedig azokkal a történetbölcselekkel szemben, akik ugyan nem tagadják, hogy az 1844-es nyelvpolitikai döntés termékenyítő hatással volt a nemzeti tudományokra és művészetekre (mindenekelőtt a szépirodalomra), de összességében egy levezített uralkodó osztály hatalomfélétségének, birodalmi ábrándjainak jelét, azaz a polgári nacionalizmus erőire is támaszkodó magyar „imperializmus” eszközét látják és látatják benne. Félreértés ne essék: ennek az álláspontnak az elutasítása távolról sem jelenti – már a reformkorban is megfogalmazódó, majd – a dualizmus korában hivatalos ideológiát is „kitermelő”, végtelenül kártékony felsőbbrendűségi pszichózis tényének kétségbevonását. Azzal a szemlélettel kell vitatkoznunk, amelyik már a magyar nyelv államnyelvé tételének eredeti inspirációit is ezeknek a politikai körtüneteknek tulajdonítja. Figyelmen kívül hagyva a súlyos tényeket, nevezetesen a nyelvpolitikai harcok földrajzi környezetét és – ami ennél is fontosabb – a nyelvi háború eseményeinek kronológiáját! Arról az el nem hanyagolható kérdésről van itt szó, hogy a magyar nyelvi nacionalizmus vajon a gerjesztője volt-e ennek a XVIII. század végi hadiállapotnak vagy inkább visszahatás azokra a részint abszolutista, részint pánszláv törekvésekre, amelyek nemcsak a magyar nemesség privilégiumait, hanem az állam egységét is veszélyeztették. Ha tekintetbe vesszük, hogy a Bécs felől is támogatott – és Szentpétervár által is manipulált – nemzetiségi mozgalmaknak már az 1780-as évek elején, tehát a magyar kulturális nyelvi mozgalom kibontakozását megelőzően határozottan szeparatista céljai is voltak,³ kijelenthetjük, hogy a születő magyar nacionalizmust nem birodalmi ambíciók, hanem önvédelmi reflexek mozgatták. S ha II. József németesítő politikájának „védelmében” a történettudomány joggal állapítja meg, hogy az nem pángermán nacionalista célok, hanem pusztán az „államrezon” nézőpontjából értelmezhető, miért helyezkednénk más nézőpontra, amikor a magyar nyelv államnyelvé tételének szándékáról ítélezünk?

Természetesen nem azért kell tisztán látnunk ezekben a kérdésekben, hogy – laikusként – igazságot tegyünk egy szaktudomány művelői közt zajló évszázados vitában, hanem mert azok a „balítéletek”, félreértések, rosszabb esetben szándékos csúsztatások és manipulációk, amelyek meghatározzák múltszemléletünket, megzavarják tájékozódó képességünket a jelenben is.

Nem mindegy ugyanis, hogy az az egyensúly, amely – konszolidált körülmények között – a mindenkori hatalmi-politikai rendszer és az életvilágot formáló társada-

lomlélektani állapotok viszonyát jellemzi, mikor milyen impulzusok hatására billen fel, s ingatja meg a fennálló rendet. Megtörténhet, hogy – miként a középkori parasztfelkelések vagy a vadkapitalizmus korabeli munkáslázadások tanúsítják – elementáris erejű tömegérzelmek és tömegindulatok szerveződnek politikai erővé, s kényszerítenek ki rendszerváltozásokat, de az új- és a legújabb korban többnyire fordított irányú akciókról van szó. A regnáló politikai hatalmak olykor tudatosan, olykor szándéktalanul „termelnek” ki tömegérzelmeket, majd eszközül használják azokat hol a megmaradásuk, hol a megújulásuk érdekében. Ez történt velünk is. A modern magyar nacionalizmussal – XVIII. századi kezdeteitől napjainkig – nem az életvilágában⁴ megromlott, „eltorzult magyar alkat” nyomult be a rendszerbe, hogy a maga képére formálja azt, hanem éppen fordítva: nagyhatalmi rendszerideológiák és rendszermechanizmusok torzították az életvilágot olyanná, hogy – manipulálható indulatkitörésein túl – ne legyen önérvényesítő képessége. Az a taktika, amely több mint kétszáz évvel ezelőtt azért hagyta radikalizálódni a nemzeti törekvéseket, hogy a szó szoros értelmében lefejezhesse vezetőit (Martinovics-mozgalom), majd törbe csalta az 1832–36-os országgyűlés ifjú jurátusait (Lovassy Lászlóék pere), s egy jó évtizeddel később (1848–49) fegyveres akcióra lázította a nemzetiségeket a törvényes magyar kormánnyal szemben, lényegileg ugyanaz a taktika, amellyel a XX. században előbb a bolsevikok, majd az ezredforduló neokonzervatív/neoliberális globális politikai elitjének rövidlátó képviselői kísérleteztek, kísérleteznek. Nekik van szükségük a nemzeti autonómiáktól megtisztított rendszerre, s céljukat a legkönnyebben a nemzeti érzelmek diszkreditálásával vélik elérhetőnek.

Hogy is mondtam: „neokonzervatív/neoliberális” elit? Nem ellentmondás ez? De bizony az! S ha meg akarjuk érteni a természetét, tovább kell lépnünk a nyelvi háborúk történetében.

A politikai beszéd módok

viszonylag új keletű fogalmáról lesz szó, melyet cambridge-i eszmetörténészek vezettek be,⁵ s amely az utóbbi két évtizedben a magyar irodalomtörténet-, illetve történetírásban is jól használhatónak bizonyult.⁶ A fogalom alkalmazását az a felismerés tette indokolttá, hogy a különböző eszméket, ideológiákat, filozófiai irányzatokat megnevező szavainknak nincs egyértelműen definiálható szótári jelentése, ezért konkrét tartalmukat csak az őket használó szerzők, pártok, mozgalmak nyelvhasználatának sajátos logikája ismeretében lehet meghatározni. A verbális nyelvi kommunikáció értelmezhetőségének korhoz,

kultúrához és beszédhelyzethez kötöttségét már régóta számon tartják a humán tudományok (erről tanúskodnak a szövegelemzésnek az ókortól a posztmodernig „működő” *hermeneutikai* módszerei), de a politikai diskurzusokat a XVIII–XIX. századtól jellemző nyelvhasználat megértéséhez már nem elegendőek azok az információk, amelyeket a szavak, fogalmak etimológiájából és kulturális környezetéből kiolvashatunk. Ettől kezdve – miként Takács József megállapítja – „A politikai beszéd mód nem csupán fogalmakat, »szótárakat« jelent, hanem viszonylag állandó témákat is, mintákat, melyekhez viszonyít a nyelvhasználó; érveléseket és érveket, továbbá előfeltevéseket és hiteket, melyek lehetővé teszik az érveléseket.”⁷

Hogy mi az alapvetően újszerű ebben a beszéd módban, azt a legjobban az „érvelésekre” és a „hitekre” történő utalás jelzi. A politikai nyelv a kommunikációs médiumok fejlődésével már nemcsak a politikai akarat közvetítésének gyakorlatias, illetve a hatalom természetéről való gondolkodásnak teoretikus *médiума*, hanem – a robbanásszerűen növekvő példányszámú sajtótermékek révén – egyfelől a meggyőzés, az agitáció, a tábor-, illetve párt-szervezés, másfelől a hiteltelenítés, inszinuálás eszköze, egyszóval a politikai harcok *terepe* is. Az olyan szavak, fogalmak, amelyeket a klasszikus – görög/római – kulturális hagyomány örökített át (állam/status, alkotmány/constitutio, köztársaságpárti/republikánus, forradalom/revolutio stb.), immár nem csak azt jelentik, amit eredeti szövegekörnyezetükben jelentettek, sokkal inkább arra a világra utalnak, amely egyben használóik *politikai* érzelmeit, céljait is kifejezik. Ugyanazok a kifejezések, amelyek egy konzervatív politikai szótárban pozitív értéktartalmúak, liberális felfogásban negatív töltetet kapnak, s a forradalmi ideológia híve akár mindkét szó-készletet is ironikusan használhatja. Mondhatjuk-e ezek után, hogy ezeknek a terminusoknak lexikoncikkben rögzíthető egyértelmű jelentése volna? A kérdésnek – az oktatásban, a szótárírásban – gyakorlati vonatkozásai is vannak, de tárgyunk szempontjából izgalmasabb az a probléma, amellyel a nyelvtudománynak, a nyelvfilozófiának kellett szembenéznie. Az a kérdés vetődik fel tudniillik, hogy itt csupán a politikai fogalmak értelmének a relativizálásáról van-e szó, avagy olyan felismerésről, amelynek a konzekvenciái *minden szó jelentésére* vonatkoztathatók, mi több: magának a *jelentés*nek mint diszciplínának a használhatóságát is megkérdőjelezi. Azt is mondhatjuk, hogy a politikai beszéd módok közötti nyelvi háború – miközben napjainkra a saját terepén is végtelenül kiéleződött – a nyelvtudományt is provokálja, pontosabban döntésre kényszeríti egy makacs nyelv szem-

léleti tradíció jövőjét illetően. A problémát radikálisan kiélező Szilágyi N. Sándor szerint⁸ meg kell szabadulnunk magának a jelentés szónak a belénk rögzült absztrakt fogalmától. Mert igaz ugyan, hogy ezek az absztraktumok „bizonyos nyelvi észlelési [...] szabályok [...] alkalmazásának eredményeképpen” jönnek létre, de súlyos zavarokat okoznak a világhoz való viszonyunkban, ha – a metafizikai gondolkodásmód örökségeként – valóságosnak tekintjük őket. Nem tisztem eldönteni, hogy ez a metafizikaelenes intellektuális radikalizmus mennyire érvényesíthető általános nyelvészeti kérdések vitájában, de az eszmetörténetben is érdekelt bölcsészként magam is vallom, hogy az „eszmehívó” magatartásformák – a nagy francia forradalomtól kezdődően a XX. századi totalitárius hatalomképződményekig – katasztrofális következményekhez vezettek a politika történetében. Mélyen és életveszélyesen összeforrtak olyan elméleti konstrukciókkal, amelyek valaminő ideális jelentést sejtető nyelvi absztraktumokban (szabadság, egyenlőség, testvériség, nemzetiség) a történelmi *valóság* rejtett lényegét vélték megragadhatónak. S ha a személyes és nemzedéki tapasztalatuk nem igazolta téveszméjüket, készek voltak a múlt valóságát „végképp eltörölni”, hogy ideáik megvalósuljanak.

S hol tartunk ma? Ha némi egyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a XIX. század az „uralkodó eszmék” polarizálódásával egyidejűleg a különböző politikai beszéd-módok keveredésének, kiegyenlítődéésének az időszaka is volt, a XX–XXI. században merőben más típusú fejleményeket regisztrálhatunk. Míg a modern kor politikai szereplői nyíltan – s olykor, mint a jakobinusok és a bolsevikok esetében: brutális nyíltsággal – megnevezték céljaikat, és saját programjuk elfogadtatása, népszerűsítése érdekében igyekeztek az azokat legpontosabban kifejező fogalmi rendszereket is kimunkálni,⁹ az első világháborút követő évtizedekben elkezdődött a hatalmi stratégiák nyelvi álcázása, s egyben a pozitív értékű fogalmak kiszajátítása. A „népi demokrácia” diktatúrát, a „hazaszeretet” feltétel nélküli lojalitást, a „nemzeti egység” az uralkodó párt hegemoniáját, s a „jogállamiság” a bürokrácia uralmát takarta. Hogy a nyelv és a valóság viszonyában ennél abszurdabb torzulás is bekövetkezhet, azt a rendszerváltást megelőző nemzedékeknek kellett megtapasztalnia. Azok a pártok, amelyek a két világháború közötti baloldal örököséiként szerveződtek meg (MDF, Kiszgazdák, Kereszténydemokraták), pillanatok alatt a nyelvpolitikai térkép jobboldalán találták magukat, míg az új baloldal helyén magukat a Kádár-korszak uralkodó pártja jogörökösének kikiáltó „szocialisták” szövetkeztek a magyar szabadelvű hagyományt csak szavakban vállaló, tényle-

gesen a nemzetközi pénzhatalmaknak elkötelezett „liberálisokkal”. A politikai nyelv és a politikai beszédmódok bábeli zűrzavara persze nem sajátosan magyar jelenség. Ahogyan korábban a szocializmusnak és a jogállamiságnak nem volt már azonosítható jelentése országhatáraink között, éppoly lehetetlen ma a globális hatalmi térben tájékozódni akár a konzervativizmus, akár a liberalizmus eszmetörténeti iránytűje segítségével. A nyelvi háború mint értelmetlen, céltalan konfliktusok sorozata itt akár véget is érhetne. Ám legyen bármennyire cinikus is a mindenkori hatalom, s bármennyire fásult is a meddő küzdelemben belefáradt civil társadalom, a nyelv dimenziója mindkét pólus felől megkerülhetetlen. S mert ezt nemcsak a politikus tudja, de érzi a szakmájába zárkózó, a közügyekben szerephez nem jutó értelmiségi is, a háború a politika nemzetközi porondján s a nyelvi harcok régi és új hazai fórumain tovább folytatódik. Azok a viták, amelyek a nemzeti identitás problémakörét érintik, s amelyeknek mindig is különös súlyú tematikai eleme volt a magyar őstörténet és

a nyelvrokonság kérdése,

az utóbbi negyed században újra fellángoltak, s messzire jutottak mindkét irányban a régi frontvonalak mentén.

Előjáróban le kell szögeznünk: a finnugristák és az anti-finnugristák csaknem 250 év óta tartó viszálya – jóllehet nyelvészeti kérdések körül zajlik – *lényegileg* nem tudományos érdekű, következésképpen nem is várható, hogy szakmai érvek vezessenek a szembenálló felek megbékéléséhez. Reménytelen kísérlet volt ez már másfél évszázaddal ezelőtt is.

Nem azt jelenti ez, hogy az ezredfordulón újrakezdődő – mi több: eszkalálódni látszó – háborúban ne lett volna indokolt felvonultatni a nyelv- és történelemtudományok teljes módszertani fegyverkészletét azokkal a laikus/dilettáns spekulációkkal szemben, amelyek nyelvtörténeti „tényekkel” próbálnak érveket szolgáltatni egyfajta pánmagyar nemzettudathoz. S persze még kevésbé jelenti azt, hogy – szakmai érvek helyett – a politikának kellene megalkotnia a két tábor viaskodásának játékszabályait. Hogy *lényegileg* nem tudományos érdekű” csatározások tanúi lehetünk, azon azt értem, hogy a támadások igazi célpontjai messze esnek az ellentáborok hídfőállásaitól. Mielőtt azonban kimérvénk ezt a távolságot, s megpróbálnánk megfejteni az anyanyelvünkről zajló jelenkori viták szenvedélyes (olykor indulatos) hangvételének valódi okát, célszerűnek látszik felidézni ennek a különös szellemi polgárháborúnak a kezdeteit.

Jóllehet a hun–magyar és a finn–magyar őstörténeti hipotézisek ellentéte már a XVI. századtól bontakozik, a két tábor háborúja a magyar felvilágosodás kezdeteinek tekintett 1770-es években robbant ki. A tudós Sajnovics János 1770-ben publikálta a magyar nyelv finnugor alapjait bizonyító könyvét, mire a költő Barcsay Ábrahám papírra vetette szállóigévé vált sorait: „Sajnovits jármától ójjuk nemzetünket, / Ki Lapponiából hurcolja nyelvünket”. Hangsúlyozzuk: már az első pillanatban nem egyszerűen két nyelvtörténeti álláspont, hanem a szaktudós és a költő / bölcsész gondolkodásmódja ütközött egymással. Sajnovics helyesen ismerte fel a magyar nyelv finnugor kapcsolatrendszerét, de tévedett, amikor a nyelvrokonságból néprokonságra is következtetett, okot adván ezzel egy máig tartó, terméketlen, s már a XIX. században okafogyottá vált viszálykodásnak.

Barcsay Ábrahám jól sejtette, hogy Bécs a saját hatalmi-politikai céljait is szolgáló eszközt látott a finnugristák téziseiben, de helytelenül ítélte úgy, hogy a nyelvrokonság felfedezésének – és tegyük hozzá: bármilyen felfedezésnek – politikai megítélése, használhatósága a legcsekélyebb mértékben is minősítheti annak tudományos értékét. Igaza volt abban, hogy két (vagy több) nép rokonságára nem lehet pusztán nyelvi hasonlóságok alapján következtetni, de oktalanul gyanakodott, amikor Sajnovics „kijelentésében” a magyarság elleni tudatos agresszió szándékát látta.

Anélkül, hogy ezúttal mérlegelnénk: az első nagy – Sajnovics és Barcsay közötti – csatában kinek az oldalán áll a súlyosabb igazság, s melyik vitapartner tévedése megbocsáthatóbb, a háború későbbi történetére is vonatkoztatható észrevétel kell tennünk. Éppúgy alaptalan az a finnugristákkal szembeni vád, amely szerint tevékenységükkel tudatosan szolgálják a magyarságot nemzeti önállóságától megfosztani akaró idegen hatalom érdekeit (legyen itt példa a „finnugrista” Honti László, akinek politikai világképét és nemzeti elkötelezettségét 50 év óta ismerem), miként azok a nyelvrokonítók sem bizonyíthatják állításukat, akik téziseik vitatóiban a tudományosság elemei kritériumainak megtagadói s egy műveletlen közönség elvtelen kiszolgálói látják. Hiszen aligha lehet egy kategóriába sorolni a műkedvelő sumerológusok téziseit azokkal az okfejtésekkel, amelyek a nyelvtudósok következtelenségét, illetőleg tudomány-módszertani szubjektivizmusát teszik szóvá, például az idegen eredetű szavaink értelmezését illetően!¹⁰

Mindkét tábor figyelmébe ajánlható: nemcsak arról van itt szó, hogy a finnugristák és az anti-finnugristák harcának kezdetekor a laikus közvélemény nem érett

még meg bizonyos tudományos igazságok befogadására, hanem arról is, hogy az újonnan születő tudományok nem voltak alkalmasak arra, hogy kulturális tömegigényeket elégítsenek ki. Persze ettől még békésen élhettek volna egymás mellett, ha egyikük sem tartott volna igényt a másik fölötti ellenőrzést gyakorló hatalmi pozícióra. Márpedig a XVIII–XIX. század fordulóján éppen ez történt, s fél évszázaddal később – Hunfalvyék színre lépésével – az így kialakult tudománypolitikai erőviszonyok állandósultak. Azáltal, hogy a magyar nyelv a Habsburgok németesítő törekvései idején lett egyetemi tantárgy, a tudományos nyelvszemlélet és a hivatalos nyelvpolitika elválaszthatatlannak tűnt egymástól. Új típusú polarizáció vette kezdetét a művelődés történetében: az a fajta tudás, amit a szellemi élet modern intézményei (egyetemek, folyóiratok, akadémiák) képviseltek, a kívülállók (laikusok) szemében a hivatalosság, a hatalom érdekeihez igazodott, míg a kultúra szabadságának eszméje jegyében születő szellemi teljesítmények amatőrnek, dilettánsnak, tudománytalannak minősültek az állam, a hatalom által szavatolt értékrendben. Bármennyire anakronisztikus is: a nyelvi csatározások terepét ez a két évszázada kiépült frontvonal osztja két térfélre mind a mai napig. S mert ezen a terepen egyik félnek sincs esélye a végső győzelemre, önvédelmi állóháborúra rendezkednek be – szimbolikus ütközetekre kényszerítve egymást. Ebben a harcmodorban több olyan fegyvernem vonulatható fel, amely az ellenfél hiteltelenítésére szolgál. A célba vett álláspontot neveltségessé tévő (olykor igen szellemes) stílusparódiától a vitapartner morális minősítésén át a bírált szemléletmód ideológiai kritikájáig terjed a támadásban használatos taktikai eszközök tára. Szórakoztató szemelvények gazdag gyűjteményével illusztrálhatnánk ezt, ám gondolatmenetünk szempontjából talán elég, ha a legigényesebb harcmodorban bevethető ideológiai fegyver használatára hozunk példát.

Jeles turkológusunk – akinek életművéről egyébként csak a legnagyobb tisztelet és elismerés hangján szólhatok – írja a magyar–sumer rokonság mítoszának „társadalmi gyökereit” kutatva: „...ez a nézet nem egy vagy két tudós személyes nézete, elmélete, melyet joggal kiutasíthatunk a tudományos őstörténet területéről, hanem úgy tűnik, hogy bizonyos társadalmi rétegek magyar nemzeti öntudatának szerves része. Ez a fajta magyar öntudat pedig egy nyelv és nép ősiségét a történelmi múltba való minél messzebbi visszavezethetőségét önmaga értékes részének tekinti, s az ősiség és a nemzeti érték között egyenes arányt vél felfedezni. Az ilyenfajta nemzeti tu-

datszerkezet jól ismert a feudális társadalmak korából, ahol az ősiség a jelenre nézve fontos ideológiai erő, sőt jogforrás. A sumerizmust tehát ideológiai szükség hívta életre, mégpedig olyan rétegekben, amelyek ezt a régies, polgárisodás előtti, mondhatnánk középkorias nemzeti tudatot jobban őrzik.¹¹

Szerzőnk a sumerizmusról beszél, de – anélkül, hogy megnevezné – azt a mítoszt is diszkreditálja, amely csaknem egy évezreden keresztül „fontos ideológiai erőt, sőt jogforrást” jelentett, s nem is csupán „bizonyos társadalmi rétegek”, hanem a mindenkori magyar politikai elit számára. Nevezük nevén: a hun–magyar azonosság mítoszáról van szó. Meg merem kockáztatni, hogy amikor érzelmi egységfront alakul ki a laikusok körében a finnugrista akadémikusokkal szemben, azt nem az amatőr „sumeristák” pánmagyar világgképének szuggesztív ereje, hanem egy nyelvészeti diszciplína tudománypolitikai pozíciójával szembeni zsigeri averzió motiválja. Hangsúlyozom: nem a finnugrista nyelvtudósok hatalmi ambícióiról, hanem tudományáguk kultúratörténeti beágyazottságáról van szó. De maradjunk meg az idézett tudatkritikai okfejtésnél!

Vajon indokolt-e „bizonyos társadalmi rétegek nemzeti öntudatának „a feudális társadalmak korára emlékeztető tudatszerkezetéről” beszélni az „ősiség” iránti érdeklődés magyarázataként? Egyáltalán célszerű-e, ha a kritikánk túllép a tudomány védelmében megfogalmazott álláspontunkon, s ellenfelünk kulturális pozícióját egy társadalomtörténeti értékskálán is megjelöli? Vajon nem ugyanazt teszi ezzel a tudós, mint az a sumerista, aki a hatalom érdekszféráján belülnek láttatja a tudomány intézményeit? Biztosak lehetünk-e abban, hogy a „tudományosan felöltöztetett ideológiák” – esetünkben a romantikus nemzeti ideológia – valamiféle középkorias, a feudális társadalmakra emlékeztető, polgárisodás előtti tudatszerkezetéről vallanak? (Hol volt a magyar középkorban sumerológia?) Vajon nem éppen az teszi-e problematikussá ezeket az ideológiákat, hogy nagyon is modernnek? Hogy éppen a polgárisodás szükségszerű termékei? S mint ilyenek, vajon nem arra figyelmeztetnek-e, hogy mindazon jelenségek, amelyeket a kultúrában modernnek, a társadalomban polgárinak tartunk, nem pusztán az ellentétét, tagadását fejezik ki a réginek, a középkorinak, a rendinek, a feudálisnak, hanem az azoknál is ősisbb, atavisztikus szemléleti sémák új konstrukcióban történő újraéledését is?

Ám engedjük meg, hogy a modernségben újraéledő mítoszoknak – esetünkben a hun–magyar folytonosság mitológemájának – valóban vannak „középkorias”, „feu-

dális” motívumai. De kérdezzünk tovább! A „nemzeti tudatszerkezetnek” talán nem azok a legsajátabb elemei, amelyek történelmi korok és folyamatok lenyomatát is őrzik? Nem éppen abban a szemléletben nyilvánul-e meg valamiféle – aufklerista-progresszivistá – ideológiai előítélet, amely a régít, az ősit, a feudálist, a középkorit eleve fejletlenebbnek, értéktelenebbnek minősíti az újjal, a modernnel, a polgárral szemben? (Az ilyenfajta szemlélet legfeljebb a technikai civilizáció korszakainak összehasonlítására alkalmazható, de nem a társadalomtörténetre.)

Hogy a hun–magyar rokonság tudatát az Árpád-kor is ápolhatta, s hogy ebből a tudati tényből egy egész őstörténeti mitológia bontakozhatott ki, annak – politikai szempontból – már a kezdetektől kettős funkciója lehetett.

Ez a tudati képződmény csaknem egy évezreden át életképesnek bizonyult, jóllehet hosszú története során két ízben is a megsemmisülés veszélye fenyegette. Az első támadás a török kiűzése után a Habsburgok részéről érte, akiknek eminens hatalmi érdekük volt, hogy a magyar királyság intézménye ne a nemzeti függetlenség eszméjéhez, hanem a Birodalom érdekeihez igazodjék, azaz, hogy a hun–magyar mitológia ne egy keleti faj európai térfoglalásáról, hanem a kereszténység végső diadaláról szóljon. Ezt az ideológiai célt szolgálta Bécs egyház- és iskolapolitikája, s ennek jegyében születnek a XVIII. században az első latin nyelvű jezsuita eposzok is, amelyek Attila alakját világtörténelmi aspektusból ábrázolják, s ezzel kiemelik nemzeti mitológiai kontextusából.¹² (Nem véletlen, hogy ezek az eposzok a török kiűzése s a Rákóczi-féle szabadságharc bukása után, tehát olyan történelmi helyzetben születtek, amikor a Birodalom győzelme a nemzeti királyság felett véglegesnek látszott.) Hogyan válhatott Attila alakja ezek után a romantikus s immár nyelvi alapú nemzettudat részévé?

Ha a történelmi tudat szakrális/mitikus elemei felértékelődésének szellemtörténeti magyarázatát keressük a korban, nem feledkezhünk meg a felvilágosodás századának egy sokáig elfeledett, eltagadott „eseményéről”. Mert ha nem értjük, hogy miért éppen a XVIII. században kezdenek kiéleződni – s tartanak napjainkig – a reneszánszsal kezdődő modernség mély belső ellentmondásai, aligha juthatunk közelebb nyelvi háborúink okainak megértéséhez. Arról van szó, hogy míg Nyugat-Európában az északnyugati reakcióként elementáris erejű támadásba lendül az irracionális filozófiája, új lendületet kap a metafizikai gondolkodás és a teológia,¹³ nálunk e rációkritikai bölcseletek egyidejű hatásának hiányában, mintegy azok helyett a saját hagyományainkban gyökerező mitológiákra hárult az a szerep, hogy

ellensúlyt képezzenek a felvilágosult abszolútizmus pragmatikus racionalitásával szemben. Nemcsak azt kell figyelembe vennünk tehát, hogy a felvilágosodás századának európai szellemi hatásai erős szelekcióval és késleltetve érik el Magyarországot, hanem azt is, hogy ez a fáziseltolódás (is) kedvez a hazai kulturális és politikai állapotokból fakadó öntörvényű tendenciák kibontakozásának és felerősödésének. Ezen a ponton hadd utaljék a magyar irodalmi népiesség irányzatára!

A magyar eredetmítoszoknak tudniillik hasonló a funkciója, mint a népiesség romantikus irányzatának, melynek sajátosan magyar kultúratörténeti funkcióját Horváth János fogalmazta meg a legpontosabban. Eszerint: „Míg a nemzeti politikum haladó ösztönei keresve keresik a homályos jövőben az európai alkalmazkodás modern biztosítékait, a népies mozgalom, mintegy ellensúlyként az elidegenedéstől óv s a legősibbnek, vér- és eredet szerint leggyökeresebbnek egész múltunkon keresztül mind a mai napig állandóan meglévőnek tudott vagy vélt, specifikus magyar hagyományon veti meg a lábát. Egy nagy, hagyománymentő mozgalom ez az újítva haladó világban: a népfaj kulturális azonosságának őre a nemzetül most újonnan megszervezendő magyarság továbbfejlődésében: kelet intelme, emléke a nyugat jelenében.”¹⁴

Azok az igények tehát, amelyeket egyfelől az irracionális filozófiái, másfelől a nemzeti mitológiák elégitenek ki, nem „bizonyos társadalmi rétegek” „ideológiai szükségéből”, hanem *a kulturális emlékezet természetéből és a kollektív identitás*¹⁵ egyetemes spirituális szükségletéből fakadnak. Azaz nem holmi szellemi kalandvágy, hanem az emberi egzisztencia válsága s a közösségi lét öröklött rendjének fellazulása motiválja azokat. Tudomásul kell vennünk: ott, ahol – és mindaddig, amíg – a vallási és esztétikai kultúra nem képes kezelni a lélek hiánybetegségeit, sem a szaktudományok, sem a művészetek nem tölthetik be a kultúra egészében rájuk háruló funkciójukat. Addig mindig „újratermelődik” az a tudóstípus, amelyik a saját szaktudományát tekintve a korszerű világnézet alapjának, s az a fajta értelmiségi karakter, amelyik tudományos érveket keres holisztikus/mitológikus világképe igazolására. Anakronisztikusnak nevezhető állapot ez, ha tekintetbe vesszük, hogy a magyar kultúra történetében volt már olyan időszak, amikor a mítosz és a tudomány békésen megfér egymás mellett, pontosabban, amikor a magyar őstörténeti mitológia költői feldolgozásai esztétikailag érvényesnek minősülhettek akkor is, ha semmilyen összefüggésben nem álltak a történettudomány igazságkritériumaival. Amikor Petőfi ezt írta: „Egy ezredév néz ránk ítélő szemmel / Atti-

lától egész Rákócziig!”¹⁶ s amikor Arany János saját kora gyengélkedő magyarságának nemzetkarakterológiai diagnózisaként Etele és Buda testvérviszályának történetét komponálta meg,¹⁷ költeményeik művészi igazsága nem szorult semmiféle tudományos bizonyítékra. Attila (Etele) neve az ő számukra – és olvasóik számára – nem jelentett sem többet, sem kevesebbet, mint annak *hitét*, hogy a XIX. század magyarsága lelki-szellemi örököse annak a népcsoportnak, amelyik már a honfoglalás előtti évszázadokban meghatározó szerepet játszott saját kora történelmében. Olyasmiben hittek, amiben legnagyobb költőelődjeik is, s amit ma már a nyelvészek sem vitatnak, s őstörténetünk kutatói is igazolva látnak.¹⁸

JEGYZETEK

- 1 Hajnóczy József: *A magyar országgyűlésen javaslandó törvények lényege*. In: Margócsy István: *A nyelv mint a nemzet közkinccse = Uő, Égi és földi virágzás tükre*, Bp., Holnap Kiadó, 2007, 215.
- 2 A „legnagyobb magyar”, aki a magyar nyelv védelmét és ki-művelését tekintette az Akadémia legfontosabb feladatának, már az 1840-es években szembefordult azokkal, akik „nevetséges göggel és képtelen arroganciával” kívánták „magyarosítani a nemzetiségeket. (Széchenyi vallomásai és tanításai. Stúdium Kiadása, 383.) Gondolkodásában egyidejűleg voltak jelen a kultikus és a pragmatikus (instrumentális) nyelv szemlélet elemei. Vallotta, hogy „Aki honi nyelvünk mellett van, az nemzetünk életét hordja szívében” (*Világ, A magyar nyelv*; Uo. I. köt., 274.), ugyanakkor úgy ítélte, hogy veszélyben lenne a szabad gondolkodás, ha „lélek és filozófia rabja lenne a nyelvnek és filológiának” (Uo. 270.). Nyelvfilozófiája „az emberi szót nem mint célt tekint, hanem mint eszközt” (Uo. 277.). A gyakorlati kérdésekben képviselt racionalizmusa rendkívüli spirituális érzékenységgel párosult, és semmiféle ellentmondást nem látott észelvű magatartása és misztikus/mitológikus létszemléletet tükröző gondolkodásmódja között. Ő írta le ezt a mondatot: „érezem, hogy a szellemvilággal szoros kapcsolatban vagyok” (*Napló*, 1826. febr. 19.), és tőle származik a romantikus nemzetkarakterológiának a hun–magyar mitológiához kapcsolódó alábbi kifejtése is. *A Kelet Népe* röpiratban írta: „...a magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában egyedüli heterogén sardjádék – ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddigelé sehol ki nem fejtett, sehol érettségre nem virult sajsátság; sajsátság egy törzsök-fajnak, mely jóllehet mindent maga előtt ledöntő dagályként már több ízben gyászba borítá földgolyónk leg-

- kiképzettebb részeit, s fel-felbőszüléseiben mint *isten ostora* mindenütt vérrel járt, bizonyosan annyi különöst, s erejénél fogva, bizonyosan annyi jót és nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármely lelkes és erős családja.” (*Válogatott Munkái*. Franklin Társulat, II. köt., 166.)
- 3 Vö. Bárány Wesselényi Miklós: *Szózat*; Széchenyi István: *Szózat Magyarország nemzetiségeihez /Széchenyi vallomásai és tanításai*. Stúdium Kiadása, 358.; Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Bp., História/Holnap Kiadó, 2001.
 - 4 Az „életvilág” és a „rendszer” fogalomkettőse Jürgen Habermas társadalomelméletének az alapja.
 - 5 Takáts József: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*. ItK, 1998. 5/6., 668–686.
 - 6 Kulcsár-Szabó Ernő: *Beszédmód és horizont*. Argumentum, 1996; Veliky János: *A változások kora*. UMK Bp., 2009.
 - 7 Takáts, *i.m.* (1998), 668.
 - 8 Szilágyi N. Sándor: *Elmélet és módszer a nyelvészetben*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 245. 27.
 - 9 Vö. Veliky János elemzését Eötvös, Kossuth, Széchenyi, Kemény politikai nyelvéről!
 - 10 Vö. Pethő Bertalan és Vízkeleti Gyöngyi: *Nyelvünk ismeretlen eredetű szavai*. Bp., Platon Kiadó, 2012.; Buji Ferenc: *Ismeretlen eredetű szavaink*. Forrás, 2000/6., 545–554.
 - 11 Vásáry István: *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 24. Bp., Balassi Kiadó, 2008. In: Honti László: *A nyelvrokonságról – Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Bp., Tinta Könyvkiadó, 2010, 176–177.
 - 12 Szörényi László: *Hunok és jezsuiták*. Bp., AmfipressZ, 1993.
 - 13 Alfred Baeumler: *Az iracionalitás problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában – Az ítélőerő kritikájáig*. Bp., Enciklopédia Kiadó, 2002.
 - 14 Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 11.
 - 15 Ld. Jan Assmann: *A kulturális emlékezet – Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2013.
 - 16 Petőfi Sándor: *Élet vagy halál*. 1848. szeptember
 - 17 Arany János: *Buda halála*. 1863
 - 18 A hun–magyar rokonság mellett érveltek Heltai Gáspár, Bornemissza Péter, Pázmány Péter és Szenczi Molnár Albert és majd Zrínyi is! (Vö.: Domokos Péter: *Szkitiától Lappóniáig*. Bp., Universitas Kiadó, 1998, 37–39.; Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hun-hagyomány*. Typotex); Csáji László Koppány írja: „Hogy csodálatos módon törökségi és korábban iráni (zömmel kelet-iráni) nyelvű környezetben is megtudtuk őrizni gyönyörű és gazdag, a környezetünkben élők nyelvétől markánsan eltérő, önálló magyar nyelvünket, az azt mutatja, hogy a magyarság már a késő bronzkorban és a vaskorban sem valami alávetett népként vett részt a sztyeppei folyamatokban, hanem életerős, önálló entitást jelentett az organikus sztyeppei civilizáció sokszínű közösségén belül. Ellenkező esetben az ősmagyarság sorsa is a nyelvi feloldódás lett volna, megannyi más sztyeppei néphez hasonlóan.” (Csáji László Koppány: *A sztyeppei civilizáció és a magyarság*. Bp., Napkút Kiadó, 2010.)